

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/39/32-39>

Günay Ələkbərova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

elekberovagunay30@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-1236-1786>

M.T.Sidqi əsərlərinin dilində izafətlərin struktur-semantik mahiyyəti

Xülasə

M.T.Sidqi əsərlərində izafətlərin poetik funksiyası ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində geniş elmi müddəalarla qarşılaşırıq. Qətiyyətlə demək olar ki, M.T.Sidqi əsərlərini hətta izafətlərdən istifadə baxımından da fərqləndirmək mümkündür. Daha doğrusu, şair-pedaqoq hər hansı əsərini yazarkən oxucu faktorunu mütləq nəzərə almış, əsərin dilini oxucu səviyyəsinə uyğunlaşdırmış və bu zaman böyük şairlərin ədəbi dilə münasibətini də diqqətdə saxlamışdır.

Məsələ ondadır ki, M.T.Sidqi əsərlərinin böyük əksəriyyəti müəyyən ictimai-sosial məramın həyata keçirilməsi məqsədilə qələmə alınmış, bu səbəbdən müəllif əsərlərinin dilində izafətlərin işlədilməsinə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Hətta şair bəzən sadəcə sözün emosional təsir gücünü artırmaq, milli təfəkkürü yeniləşdirmək məqsədilə mətn daxilində izafətdən faydalanmış, bununla belə, fikrin anlaşıqlı olmasını diqqətdə saxlamışdır.

Ümumiyyətlə, faktlar deməyə əsas verir ki, izafətlərin bədii və elmi-publisistik dildə işlədilməsi məsələsinə M.T.Sidqinin özünəməxsus münasibəti olmuşdur. Görkəmli şair-pedaqoq qəti şəkildə izafətlərdən imtina mövqeyi deyil, bu tipli söz birləşmələrini məzmunca sadələşdirmək, zamanına görə asan başadüşülən, eyni zamanda müəllif fikrinin emosional, qüvvətli ifadəsinə xidmət edən yeni izafətlər yaratmaq mövqeyi tutmuşdur. Nəzəri fikirlər ədəbi faktlarla əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *Məhəmməd Tağı Sidqi, izafət, poetik, şair, üslub xüsusiyyətləri*

Gunay Alakbarova

Nakhchivan State University

elekberovagunay30@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-1236-1786>

In the Language of the Works of M.T.Sidqi Structural-Semantic Essence of Adjectives

Abstract

In the works of M. T. Sidqi, we do not encounter extensive scientific provisions in Azerbaijani linguistics regarding the poetic function of idioms. It can be definitely said that M. T. Sidqi's works can be distinguished even in terms of the use of adjectives. Rather, the poet-educator, while writing any of his works, definitely considered the reader's factor, adapted the language of the work to the reader's level, and at the same time kept in mind the attitude of great poets to the literary language.

The fact is that most of M. T. Sidqi's works were written for the purpose of realizing a certain social purpose, therefore, the author was particularly sensitive to the use of expressions in the language of his works. Even the poet sometimes took advantage of alliteration within the text in order to increase the emotional impact of the words and to renew the national thinking, while keeping in mind the comprehensibility of the idea.

In general, the facts suggest that M. T. Sidgin had a unique attitude to the issue of using metaphors in artistic and scientific-journalistic language. The eminent poet-educator did not take the position of rejecting idioms, but to simplify the content of this type of word combinations, to create new idioms that are easy to understand according to the time, and at the same time serve the emotional and powerful expression of the author's opinion. Theoretical ideas are based on literary facts.

Keywords: *Muhammad Taghi Sidqi, izafat, poetic, poet, stylistic features*

Giriş

M.T.Sidqi əsərlərində ədəbi dilin tərkib hissəsi olaraq izafətlərin özünəməxsus poetik funksiya daşması müşahidə edilməkdədir. Əlbəttə ki, izafətlərin işlədilməsi baxımından M.T.Sidqi əsərlərinin dilində müəyyən özünəməxsusluqlar mövcuddur və bu məqamda, ilk növbədə, əsərin yazıldığı üslub nəzərə alınmalıdır. Məsələn, şairin 2017-ci ildə “Kitab Klubu MMC” tərəfindən nəşr olunan “Əsərləri” kitabında “Yüz il yatandan sonra” və “Şikayətnamə” şeirləri ard-arda yer tutmuşdur. Birbaşa maarifçilik düşüncəsinə xidmət edən, insanları inkişafa, tərəqqiyə səsləyən “Yüz il yatandan sonra” şeiri 11 beytdən ibarətdir və həmin beytlərdə heç bir izafətə rast gəlmirik. Klassik üslubda yazılmış və 9 beytlik “Şikayətnamə” şeirində isə “məni-biçarə”, “künci-viranə”, “guşeyi-vəhdət”, “dərdi-hicran”, “hingami-rihlət”, “rəhi-eşq” kimi izafətlərin işlədildiyini görürük.

Tədqiqat

Müşahidələr deməyə əsas verir ki, M.T.Sidqi yaradıcılığında izafətlərin işlədilmə məqamı qələmə alınan əsərin hansı ideyanı daşması ilə əlaqədar deyil, həmin əsərin hansı janrda yazılması, həmçinin əsəri dinləyəcək auditoriyanın elmi-bədii ədəbiyyatla bağlılıq səviyyəsi ilə əlaqədar olmuşdur. Budur, müəllif fikirlərinin 6 bənd daxilində ifadə edildiyi “Sənsən pənahım” şeiri maarifçilik ideyalarından uzaq, sadəcə Rusiya imperatorunun tərfi məqsədilə qələmə alınmışdır və 20 misralıq mətndə yalnız üç izafətlə qarşılaşırıq. “Gözər bağı-maarifdən xəbərsizlər ulaqlar tək” misrası ilə başlayan şeiri isə maarifçilik ideyalarını tərənnüm etsə də, qəzəl formasındadır və şeirin poetik dil göstəriciləri sırasında “bağı-maarif”, “nəqli-daniş”, “beyti-təməddün”, “məcali-şeyr-guluq”, “əsiri-cəhl”, “diplomati-sabit”, “ənbayi-millət” kimi izafətlərlə də qarşılaşırıq.

O da var ki, M.T.Sidqi əsərlərində izafətlərin poetik funksiyası ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində geniş elmi müddəalarla qarşılaşırıq. Yalnız Mehriban Əsədullayev Quliyeva “Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin nəsr əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri (XX əsrin əvəlləri)” adlı məqaləsində bu problemə münasibət bildirərək yazmışdır: “*Sidqinin qəzəllərində klassik izafət tərkiblərinə geniş yer verilmişdir. Bu gün də mənası anlaşılan bu cür izafət tərkibləri ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi işlənərək Sidqinin əsərlərinin bədiiyini artırmağa xidmət etmişdir: gərđişi-dövrən, dərdi-bidərman, gərđişi-ruzigar, hüzzuri-qəlb, səfayi-xatir*”.

M.Nağısoylu və S.Sadıqovanın “Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı” kitabında izafətlərin termin yerində işlədilməsindən məxsusi söz açılmış, bu proses hüdudlarında dildə baş verən dəyişikliklərə aydınlıq gətirilərək qeyd edilmişdir ki, dildə zaman-zaman ərəb-fars mənşəli izafət birləşmələrinin işləklilik dərəcəsi azalmış, Azərbaycan dilinin qrammatik təbiətinə yad olan həmin izafət-terminlər arxaikləşmə prosesinə məruz qalmışdır. Eyni mənbədə bəzi izafətlərin hələ də aktiv lüğət fondunda yer tutması belə əsaslandırılmışdır: “*Dilimizin qrammatik təbiətinə uyğunlaşan izafət birləşmələri öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Məsələn, cümleyi-tam – tam cümlə, cümleyi-feliyyə –feili cümlə, kürreyi-ərz –yer kürəsi və s.*” (Nağısoylu, Sadıqova, 2020: 340).

Qətiyyətlə demək olar ki, M.T.Sidqi əsərlərini hətta izafətlərdən istifadə baxımından da fərqləndirmək mümkündür. Daha doğrusu, şair-pedaqoq hər hansı əsərini yazarkən oxucu faktorunu mütləq nəzərə almış, əsərin dilini oxucu səviyyəsinə uyğunlaşdırmış və bu zaman böyük şairlərin ədəbi dilə münasibətini də diqqətdə saxlamışdır. Məsələn, M.T.Sidqinin “Nəsihətlər”ində yalnız “elmi-əxlaq”, “elmi-heyvanat”, “əxlaqi-həsənə”, “əhli-sənət”, “səhhəti-bədən” olmaqla bir neçə izafətə rast gəlmək mümkündür ki, həmin izafətlərdə də semantik məna üzədir, asanlıqla başa düşüləndir. Lakin “Puşkin” məqaləsində vəziyyət tamamilə fərqlidir. Sübut üçün məqalənin ilk abzasına diqqət yetirmək kifayətdir: “*Hüsni-fəsaht və nəşeyi-bəlağətlə məftun və sərgəmi-üdəbayə və təbi-səlim ilə zövqi-şeyrdən ləzzətyab olan şüəraya vazeh və aşkardır ki, söz aləmi-ülvidən yer üzünə nüzul edəndən sonra onu hər əsrin üdəbayi-mümtazı və şüərayi-sehrpərdazı yenə aləmi-balaya qaldırdılar. Zati-baridən başqa o zadi ki, onun məxluq və qeyri-məxluq olmağında söz danışılıbdır, hamana sözdür. Söz kimi bir ruhi-rəvan və cövhəri-can varsa da, yenə sözdür*” (Sidqi, 2017: 126). Göründüyü kimi, “Puşkin” məqaləsinin ilk abzasını təşkil edən 3 cümlədə şair-publisist 12 izafətdən istifadə etmişdir və fikrimizcə, bu, təsadüfi deyil. Əslində 1894-cü ildən Naxçıvan maarifçilik hərəkatı tarixində ciddi uğurlara imza atan M.T.Sidqi artıq XIX əsrin son illərində həm mühafizəkar qüvvələrin, həm də onun uğurlarını qəbul edə bilməyən müəllim yoldaşlarının təzyiqlərinə məruz qalmış, sözün əsl mənasında ağıldan bəla taleyini yaşamalı olmuşdur. Eyni

hadisələrin mahiyyəti N.Əliyevanın “Məhəmməd Tağı Sidqi” monoqrafiyasında belə aydınlaşdırılmışdır: “*Məktəbi-Tərbiyə*” 1897-ci ildən rus-tatar (Azərbaycan) məktəbi kimi fəaliyyət göstərir və Məhəmməd Tağı Sidqi əvvəlki kimi məktəbin müdiri olur. Lakin 1897-ci ilin iyul ayında rəsmi sənədi olmadığına görə Məhəmməd Tağı Sidqi müdirlikdən azad edilir və yalnız ana dili müəllimi kimi fəaliyyətinə icazə verilir. Lakin ona bildirilir ki, əgər az zaman içərisində imtahan verərək attestat almasa, müəllimlikdən də çıxarılacaqdır. 1902-ci ildə ədib quberniyaya gedib uğurla imtahan verir və müəllimlik attestatı alır. Lakin bundan sonra da müdirlik vəzifəsi ona verilməmiş, ədib məktəbdə yalnız ana dili müəllimi kimi saxlanılmışdır” (Əliyeva, 2020: 33).

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, M.T.Sidqi izafətlərdən faydalanmaqla yüksək səviyyəli elmi üslubda yazdığı “Puşkin” adlı məruzəsi ilə müəllimlik şəhadətnaməsi olmaması səbəbindən onu “Məktəbi-Tərbiyə”dən uzaqlaşdırmağa çalışan həmkarlarına bir dərs keçmişdir. Başqa sözlə, “hüsni-fəsaḥət”, “nəşeyi-bəlağət”, “sərgəmi-üdəbə”, “təbi-səlim”, “zövqi-şeyir”, “aləmi-ülvi”, “üdəbəyi-mümtaz”, “şüərayi-sehrpərdaz”, “aləmi-bala”, “ruhi-rəvan”, “cövhəri-can” kimi izafətlərin “Puşkin” məqaləsində işlədilməsi müəllifin düşünülmüş gedişi olaraq dəyərləndirilməlidir.

Tədqiqatçılar haqlı olaraq bu qənaətə gəlmişlər ki, hətta XVII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda qələm sahiblərinin izafətlərə münasibəti dəyişmiş, ədəbi dilimizdə işlədilmiş izafətlərin məzmununda ciddi yeniləşmələr getmişdir. Məsələn, Q.Abdullayeva “XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi” adlı əsərində Azərbaycan ədəbi dilində demokratikləşmə prosesi və izafət probleminə aydınlıq gətirərək yazmışdır: “*Demokratikləşmə əslində izafətləri də öz əhatəsinə alır. Belə ki, izafətlərdə qəlizlikdən sadəliyə, anlaşıqlılığa doğru bir inkişaf istiqamətlənməsi gedir. Təbii ki, hamısı olmasa da, XVII əsr mənbələrinin dilində işlənən izafət tərkiblərinin xeyli qismində sadələşmə gedir, yəni onların anlaşma dərəcəsi yüksəlir. Elələri də var ki, onlar daşıdıqları semantika ilə bu gün də bizim dilimizdə işləkliyi davam etdirir. Fərq bu izafətlərin strukturunda gedən dəyişmələrlə bağlıdır. Bu dəyişmələrə rəvac verən isə ya qrammatik çevrilmədir, ya da həmin izafətin mürəkkəb söz strukturlu qəlib çərçivəsinin içərisinə girməsidir*” (Abdullayeva, 2019: 188-189).

Məsələ ondadır ki, M.T.Sidqi əsərlərinin böyük əksəriyyəti müəyyən ictimai-sosial məramın həyata keçirilməsi məqsədilə qələmə alınmış, bu səbəbdən müəllif əsərlərinin dilində izafətlərin işlədilməsinə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Hətta şair bəzən sadəcə sözün emosional təsir gücünü artırmaq, milli təfəkkürü yeniləşdirmək məqsədilə mətn daxilində izafətdən faydalanmış, bununla belə, fikrin anlaşılıq olmasını diqqətdə saxlamışdır. Budur, maarifçi şair “Elmin şərəfəti” şeirini belə bir bəndlə tamamlayır:

*Təhsili-ülumə eylə rəğbət,
Qeyrət dəmidir, zəmani-qeyrət,
Düşməz ələ bir də böylə fürsət,
Gəlməz belə ruzgar, qızlar* (Sidqi, 2017: 20).

Əlbəttə ki, M.T.Sidqi “təhsili-ülum”, yaxud “zəmani-qeyrət” izafətlərini mətnə daxil etməklə bərabər, həmin izafətlərin anlaşılıq olması istiqamətində də iş aparmış, daha əvvəlki bənddə ülum sözünü elm ləksəminin sinonimi məqamında işlətməmiş, bu zəmində izafətin məzmunca sadələşməsinə təmin etmişdir. “Qeyrət dəmidir, zəmani-qeyrət” misrasında isə şair eyni mənanı həm II növ ismi birləşmə, həm də izafətlə vurğulamağa çalışmışdır.

M.T.Sidqi əsərlərində izafət məhz ədəbi dilin göstəricisidir, mətnə ekspressivlik, emosionallıq gətirən faktdır. Şair-pedaqoq izafətlərdən istifadə edərkən sözün təsir gücünün qüvvətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, bununla belə, izafətlərin məzmunca yeniləşməsinə, onların semantik-struktur baxımından milliləşməsinə də nail olmuşdur. Bu fikrin təsdiqi üçün “Məhəmmədəliyə nəsihət” şeirində izafətlərin işlədilmə məqamlarına diqqət yetirmək kifayətdir. Ümumiyyətlə, adıçəkilən pedaqoji məzmunlu əsərin aşağıdakı beytlərində izafətlərlə qarşılaşırıq:

*Ey mənim sərvi-bağu bostanım,
Ey mənim bülbülü-gülüstanım.
Sən mənim cismim içrə canımsan,
Sən mənim tifli-xoşbəyanımsan.*

... Yetişibdir zamani-elmü ədəb,
Mənzilin eylə guşeyi-məktəb.
Sən də öyrən ki, əhli-hal olasan,
Bəlkə, fəlcümlə ba hamal olasan (Sidqi, 2017: 20-21).

Aydın görünür ki, M.T.Sidqi nümunə gətirilən birinci beytdə izafətlərin məzmunca sadələşdirilməsindən ötrü onları III növ ismi birləşmənin əsas tərəfi yerində işlətməmiş, həm də komponenti izafət olan ismi birləşməni sadəcə xitab məqamında qələmə almışdır. Eyni dil prosesində izafətlərin milliləşdirilməsi həm də mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Sonrakı beytdə xitabın kimliyinə cümlə vasitəsilə aydınlıq gətirilmiş, şəxs əvəzliyi və izafətdən yaradılmış ismi birləşmə cümlənin xəbəri olmaqla insan qəlbində ən ülvi hiss sayılan valideyn sevgisi sadə, həm də müxtəsər cümlə şəklində ifadə edilmişdir. “Yetişibdir zamani-elmü ədəb”, yaxud “Mənzilin eylə guşeyi-məktəb” misralarında isə məntiqi vurğunun məhz izafətlərin üzərinə düşməsi və ideyanın aydın şəkildə təqdimi artıq şairin izafətdən novatorcasına istifadəsi səviyyəsində dəyərləndirilməlidir.

A.M.Bəylərova “Bədii dildə üslubi fiqurlar” əsərində xitabların poetik imkanlarını dəyərləndirərək sözlün ünvanının məzmunu nəzərə alınmaqla onları bir neçə bənddə təsnifləndirmiş, təbiətlə bağlı xitabların təhlilində, hətta A.N.Veselovskiyə istinad edərək yazmışdır: “A.N.Veselovski təbiət hadisələrinə xitablara dair fikrini belə ifadə etmişdir: “...bu, ...poetik metaforadır, uzunmüddətli üslubi inkişaf nəticəsində meydana çıxan yeni törəmiş formadır; şair öz hisslərinin axınına simpatik rəğbət tapa bilmədikdə, onun əlində canlanan düsturdur.” Belə müraciət formaları izafət birləşmələri, təyini söz birləşmələrinin bütün növləri ilə ifadə olunur” (Bəylərova, 2008: 162).

Düşündürücüdür ki, M.T.Sidqi əsərlərinin dilində izafətlərin xitab olaraq işlədilməsi halı geniş yer tutmur. Daha doğrusu, pedaqoq şair bir qayda olaraq bədii-publisistik, hətta elmi əsərlərinin ictimaiyyət tərəfindən istifadəsini zəruri saymış, bu səbəbdən izafət formalı ənənəvi xitabları məzmun və formaca yeni dil vahidləri ilə əvəzləmişdir. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümunələrində dönə-dönə “badi-səba” xitabı ilə qarşılaşa bilərik. M.T.Sidqi yaradıcılığında isə eyni söyləmə rast gəlmirik.

Q.Abdullayevanın fikrincə, XVII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi hala çevrilən milliləşmə və demokratikləşmə bədii əsərlərin dilində mühüm yer tutan izafətlərə də ciddi surətdə təsir göstərmişdir. Eyni proseslərin mahiyyətinə nüfuz edən tədqiqatçı yazır: “Belə ki, bir tərəfdən, izafətlər kəmiyyət azlığına, digər tərəfdən qeyri-ümumişləklidən ümumişləkliyə doğru istiqamətlənir. Yəni hamısı da olmasa, xeyli hissəsində sadələşmə gedir, yəni onların anlaşma dərəcəsi yüksəlir. Ən azı izafətin bir komponentinin, hətta iki komponentinin türkləşmiş alınmalardan təşkili bu sadələşmənin təminatını verir. Elələri var ki, onlar fonoforması və daşdıqları semantikasi ilə bu gün də bizim dilimizdə işləkliyi davam etdirir (çərxi-fələk, qibleyi-ələm...). Elə izafətlər də var ki, strukturunda gedən dəyişmələrə məruz qalır. Bu dəyişməyə rəvac verən isə ya qrammatik çevrilmədir, ya da həmin izafətin mürəkkəb söz strukturlu qəlib çərçivəsinin içərisinə girməsidir. Məsələn: “Duayi-xeyr → xeyir-dua”, “büsati-toy → toy-büsat”, “vəxti-axşam → axşam vaxtı”, “niyyəti-xeyr → xeyirli niyyət”, “abi-həyat → həyat suyu” qrammatik çevrilməsi buna nümunədir” (Abdullayeva, 2021: 46-47).

M.T.Sidqi tərəfindən izafətlərin bir qədər fərqli şəkildə sadələşdirildiyini görürük. Məlum faktır ki, İ.Həsənoğludan üzü bəri Azərbaycan şairləri öz əsərlərində bu və ya digər dərəcədə təsəvvüf ideyalarına da yer ayırmış, insanın ilahi eşqlə kamilləşdiyini ifadə edərkən ənənəvi surətdə “guşeyi-vəhdət” izafətinin semantikasından faydalanmışlar. Hətta eyni izafətə M.T.Sidqinin “Şikayətnamə” qəzəlinin “Məkanım künci-viranə, məqamım guşeyi-vəhdət” misrasında da rast gəlirik. Daha doğrusu, “guşeyi-vəhdət” izafəti söz sahibləri üçün son dərəcədə doğmalığı ilə fərqlənmişdir. Maraqlıdır ki, şair eyni izafətin təfəkkürlərə ciddi nüfuz etməsini nəzərə almış, lakin şərtlərin dəyişdiyini diqqətə çəkərək “guşeyi-məktəb” izafətini yaratmış, artıq məktəbi müqəddəs məkan olaraq gündəmə gətirmişdir.

Prinsip etibarilə, M.T.Sidqi izafətlərdən imtina mövqeyi deyil, anlaşılıq izafətlər yaratmaq mövqeyi tutmuşdur. Məsələn, 9 beytlik “Şikayətnamə” adlı qəzəldə “məni-biçarə”, “künci-viranə”, “guşeyi-vəhdət”, “dərdi-hicran”, “hingami-rihlət”, “rəhi-eşq” kimi izafətlər anlaşılıq mənası, eləcə də

milliləşməsi ilə səciyyələnməkdədir. Mətn kontekstinə əsaslansaq, “məni-biçərə” yiyəlik halda işlədilməklə, “künci-viranə” və “guşeyi-vəhdət” xəbərlilik şəkilçisinin ixtisar olunması baxımından, “rəhi-eşq” ismin yerlik halında olmasına görə milli dilin qrammatik strukturuna uyğunlaşdırılmışdır.

T.Yaqubovanın “Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000)” əsərində izafətlər sintaktik alınmalar olaraq öyrənilərək eyni tipli sintaqmların müasir Azərbaycan dilində işlədilmə məqamlarına aydınlıq gətirilmiş, hətta artıq həmin izafətlərin işlədilməsinin yanlış olduğu bildirilmişdir: “...Müasir mətbuatın dilində işlənən sintaktik vahidlər ən çox fars mənşəli izafətlərdən ibarətdir, lakin bu izafətlər klassik ədəbiyyatda işlənən mürəkkəb komponentli, çətin anlaşılan birləşmələr deyil. Bir çox izafət tərkiblərində bütün komponentlər öz ilkin semantikasını itirmişdir: “Onun siyasi dəsti-xətti məlum oldu» (“Yeni Azərbaycan” qəzeti, 18.VI.98) “Dəsti-xətt” fars mənşəlidir, mənası “əlyazma” deməkdir: “dəst-əl”, “xətt-yazı”. Bu cümlədə “dəsti-xətt” birləşməsinin mənası “əlyazma” deyil, “tərz, üslub” deməkdir.

Son dövr mətbuatının dilində bəzən arxaik izafətlərə də rast gəlinir: “Elə bir “Şur” çalaram ki, onu məndən başqa bir bəndeyi-bəşər çala bilməz” (“Ekspress” qəzeti, 25.IX.01.) Belə misallara “kürreyi-ərz”, “təbiri-caiz”, “hakimi-mütləq” və s. ifadələri əlavə etmək olar.

... Publisistikada bu tipli birləşmələrin işlənməsi doğru deyil” (Yaqubova, 2008: 117).

M.T.Sidqi əsərlərinə istinadən demək olar ki, Azərbaycan ədəbi dilində izafətlərin məna etibarilə sadələşdirilməsi baxımından XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri xüsusi mərhələ səviyyəsində ayrıca dəyərləndirilməlidir. Əlbəttə, mətn daxilində izafətlərin mövcudluğu nəzərə alınarsa, M.T.Sidqinin yeni nəsillər üçün yazdığı əsərlərində deyil, klassik üslubda qələmə aldığı bədii əsərlərində, eləcə də elmi-publisistik yaradıcılığında izafətlərin kəmiyyət etibarilə bir qədər üstünlük təşkil etməsi qeyd olunmalıdır. Maraqlıdır ki, şair-pedaqoq bəzən çətin anlaşılmasına baxmayaraq könlünə yatan izafətləri mətnə daxil edərək fikrin daha bədii-cilalı şəkildə təqdiminə çalışmış, bu məqamda da izafət daxilindəki leksemlərin işləklik dərəcəsini, anlaşılıqlıq səviyyəsini nəzərə almışdır. Məsələn, “Qəzet, yaxud qəzetə nədir?” məqaləsinin ilk abzasında “itminani-qəlb” və “səfayi-xatir” izafətləri ilə qarşılaşırıq (Sidqi, 2017: 169).

Şübhəsiz ki, bu izafətləri əmələ gətirən 4 sözdən 3-ü bu gün də dilimizdə işlənməkdədir. Bununla belə, hər iki izafət oxucunu düşünməyə səfərbər edir. Müqayisə üçün qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, Məhəmməd Füzuli, yaxud da Seyid Əzim Şirvani əsərlərinin dilində “səfayi-xatir” izafətinə rast gəlinə də, “itminani-qəlb” izafəti ilə qarşılaşmırıq. Əslində hər iki izafət mahiyyətə insanın mənəvi dünyası ilə bağlıdır, qəlb, könül, zehin rahatlığı anlamındadır. Müəllif fikrinin təqdimini aydınlaşdırmaqdan ötrü kontekstin nəzər nöqtəsinə çəkilməsi gərəklidir. M.T.Sidqi “Qəzet, yaxud qəzetə nədir?” məqaləsində soydaşlarının mətbuata münasibətindən bəhs edərək yazmışdır: “*Amma müsəlmanlar arasında, ümumən, İran və Qafqaz müsəlmanlarının içində xüsusən qəzet kəlməsini sair kəlmələr kimi itminani-qəlb və səfayi-xatir ilə zikr etmək olmaz*” (Sidqi, 2017: 169).

Prinsip etibarilə, “itminani-qəlb” və “səfayi-xatir” izafətlərinin mənalı arasında çox incə bir fərq vardır. “İtminani-qəlb” könül rahatlığı, “səfayi-xatir” zehin xoşluğu deməkdir. Yəni M.T.Sidqi də nəzərə almışdır ki, “itminani-qəlb” izafəti oxucu üçün yeni olacaq və bu səbəbdən həmin sözləri “səfayi-xatir”in yanında işlədərək mənanın daha asan dərkinə çalışmışdır.

İ.Y.Qəniyeva bədii dildə toponimlərin poetik funksiyalarından bəhs edərkən onların izafət tərkibində işlənməsini diqqətə çəkərək məsələyə belə aydınlıq gətirmişdir: “Toponimlərin üslubi imkanlarından biri də onların təyini söz birləşməsi daxilində inversiyada iştirak etməsi, yaxud izafətlərin tərkibində işlənməsidir. Bu hal Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Məsələn, ingilis dilində *New York şəhəri* ifadəsi həm *New York city*, həm də *the city of New York* formasında işlədilə bilər. Azərbaycan bədii mətnlərində isə toponimlərin inversiyasına həm təyini söz birləşməsi daxilində, həm də izafət tərkibləri formasında rast gəlmək olar. Məsələn: *mülki-Misir, vilayəti-Bağdad, şəhri-Təbriz* və s. *Başqası* söylədi: “*Verir ən şaqraq // Xanəndə Xorasan, çalğısı İraq*” (Qəniyeva, 2022: 22).

Qeyd edək ki, M.T.Sidqi əsərlərinin dilində komponentlərdən biri toponim olan izafətlər o qədər də geniş yer tutmur. Hətta “Müxtəsər coğrafiya risaləsi”ndə çoxsaylı toponimlərin təqdiminə

baxmayaraq, təsadüfi halda bir tərəfi toponim olan izafətlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, adıçəkilən coğrafiya kitabında Amerika qitəsi tanındıqların bu qitənin “Amerikayi-şimali” və “Amerikayi-cənubi” adları ilə iki yerə ayrıldığı bildirilmişdir. Eləcə də müəllif Avropa qitəsindəki dənizləri nəzər nöqtəsinə çəkərək iki dənizin adını izafət şəklində təqdim etmişdir: “Bəhri-Əbyəz” və “Bəhri-Xəzər” (Sidqi, 2004: 151). Düşünürük ki, M.T.Sidqi Xəzər dənizini “Bəhri-Xəzər” adı ilə tanıdıkən bu terminin xalq dilində geniş yer tutmasını nəzərə almışdır. Hətta Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeirində də “Bəhri-Xəzər” izafəti ilə qarşılaşırıq (Vurğun, 2005: 177). Faktlar deməyə əsas verir ki, M.T.Sidqi izafətlərdən istifadəyə son dərəcə həssaslıqla yanaşmış, işlətdiyi izafətlərin nəinki ziyalılar, hətta geniş oxucu kütləsi tərəfindən başa düşüləcəyini daim diqqətdə saxlamışdır. Məsələn, ola bilsin ki, bu gün “cürmi-əzim” izafətinin mənası çoxlarına aydın olmasın. Eyni vəziyyəti XX əsrin əvvəllərinə aidliklə söyləmək doğru olmaz. Çünki əsrlər boyu islam dünyası məhz “cürmi-əzim”in, yəni böyük günahın qorxusu ilə cəhalətə, mənəvi tənəzzülə sürüklənmişdir. Oxucuların bilik səviyyəsini nəzərə alan maarifpərvər yazıçı “Qəzet, yaxud qəzetə nədir?” məqaləsində cəmiyyət üzvünün real düşüncə tərzini belə qələmə almışdır: “*Həmçinin onun (mətbuata düşmən kəsilən “oxumuşlar”ın – G.Ə) əqidəsinə görə, fars dilində yazılan ruznamələrə də baxmaq günahdır. Bunu da mübaliğəsiz deyirəm. Hər gah eşitsə ki, ərəb lisanında qəzetə nəşr olunur, günahi-kəbirə hesab edib və onun mühərririni kafiri-mütləq bilir. Ondan ötrü ki, ərəb lisanı Allah və peyğəmbər lisanıdır ki, onunla Qurani-məcidi nazil olub. O dildə qəzetə yazmaq, əlbəttə, cürmi-əzimidir*” (Sidqi, 2017: 170).

N.Xudiyev müasir Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan prosesləri dəyərləndirərək izafət birləşmələrini də tədqiqat obyektinə çevirmiş, bu qənaətə gəlmişdir ki, izafət birləşmələrinin quruluş etibarilə dilimiz üçün qeyri-doğmalığı bu birləşmələrin işləklik səviyyəsinə ciddi şəkildə təsir göstərmiş, həmin birləşmələr milli dilin öz imkanları hesabına sözlər və ya sintaqmlarla əvəzlənmişdir.

Dilçi alim sözügedən proseslərə belə aydınlıq gətirmişdir: “*İzafət birləşmələri dilimizin qrammatik quruluşuna yad olduğu və onun qrammatik normalarına uyşmadığı üçün tədricən dili tərk edir və daha sadə sözlərlə, yaxud söz birləşmələri ilə əvəz edilir. Bunlardan elələri də vardır ki, onların hətta xalq tərəfindən daha anlaşılıqlı olan bir tərkib hissəsi qalır, digər tərəfi isə atılır. Beləliklə, izafətin tərkib hissələrindən biri bütöv izafətin funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: hal-hazırda – hazırda, əhvali-ruhiyyə – əhval, hüsn-rəğbət – rəğbət, nəzəri-diqqət – diqqət, sui-qəsd – qəsd və s.*” (Xudiyev, 2013: 353).

Əlbəttə, yuxarıdakı fikri birmənalı şəkildə qəbul etmək doğru olmaz. Şübhəsiz ki, “hazırda” və “hal-hazırda”, “rəğbət” və “hüsn-rəğbət”, “əhval” və “əhvali-ruhiyyə” tam ekvivalent tərəflər deyildir. Başqa sözlə, izafətləri sözlərlə əvəzləmək bədiilik baxımından dilin xeyrinə olmayıb. Daha doğrusu, sovet dövrünün dildə sadələşdirmə siyasəti poetik dilin kasıblaması ilə nəticələnib. Halbuki M.T.Sidqi fikrin anlaşılıqlı ifadəsi üçün, həmçinin bədiil dilin estetikası naminə izafətlərin imkanlarından gərəyincə faydalanmışdır. Hətta belə demək mümkündür ki, izafətləri kontekstdən çıxarmaqla müəyyən mənada dilin zənginləşməsinin qarşısı alınmışdır. Fikrin təsdiqi üçün 1993-cü ildə qələmə alınmış “Tərcüman” qəzetinin onuncu ildönümü münasibətilə təbrik” şeirinə diqqət yetirmək kifayətdir:

*Gecə-gündüz səvadi-“Tərcüman” mənzuri-didəmdir,
Səvadi-çəşm nur almış ağından, həm qərasından.
Cəridə bir kitabı-mərifətdir əhli-irfanə,
Xüsusən “Tərcüman” məşhur olubdur ibtidasından.
Yetişdim arzuma, “Tərcüman” on yaşa yetdi,
Açıldı gönçeyi-qəlbim onun nəşvi nümasından (Sidqi, 2004: 29).*

Qəti şəkildə demək mümkündür ki, yuxarıdakı beytlərdə yer tutan “səvadi-“Tərcüman”, “kitabı-mərifət” kimi izafətlərin müəllifi məhz M.T.Sidqidir və həmin izafətləri kontekst daxilində əvəzləmək qeyri-mümkündür.

Eləcə də şair-pedaqoqun “Dostlardan birinə mədəniyyətin yayılması haqqında şeir” başlıqlı qəzəlində “baği-maarif”, “beyti-təməddün”, “məcali-şeyrculuq”, “ənbayi-millət”, “diplomati-sabit”

kimi izafətlərlə qarşılaşırıq ki, həmin söz birləşmələri bir daha M.T.Sidqinin dil vahidlərindən faydalanmaq işində geniş yaradıcılıq imkanlarına malik olduğunu təsdiqləməkdədir.

M.S.Ağasiyeva “Qantemirin nəsr dili” adlı dissertasiyasında 1888-1944-cü illərdə yaşayıb-yaradaraq öz nəsr əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını mövzu və ideya baxımından zənginləşdirmiş Qantemirin yaradıcılığına istinadən belə bir mövqedə dayanmışdır ki, hətta XX yüzilin 30-40-cı illərində ədəbi dilimizdə işlənən izafətlər fars və ərəb qrammatikasını təmsil etsə də, bu sintaktik vahidlər milliləşməyə məruz qalmış, nəticədə, izafətlərin yerini eyni mənalı və dilimizin sintaksisinə xas söz birləşmələri tutmuşdur (Ağasiyeva, 2022: 45).

Maraqlıdır ki, izafətlərin milli dilə məxsus söz birləşmələri ilə əvəzlənməsi hadisəsi M.T.Sidqi əsərlərinin dilində də izlənilməkdədir. Bununla belə, eyni quruluşlu söz birləşmələrinin milliləşdirilməsində şair-pedaqoqun özünəməxsus gedişlər etməsi müşahidə olunur. Bu fikrin təsdiqi üçün tərəflərindən biri “əhli” leksemi olan birləşmələrə diqqət yetirmək kifayətdir. M.T.Sidqi əsərlərinin dilində qrammatik şəkilçi qəbul etmiş və fleksiya baxımından əhali sözü ilə eyni kökə bağlı “əhli” leksemə bir çox söz birləşmələrinin tərkibində rast gəlirik. Şair-pedaqoq bu sözü həm izafətin birinci tərəfi kimi, həm də II növ ismi birləşmənin əsas tərəfi məqamında dönə-dönə işlətmişdir. Müqayisə üçün aşağıdakı sintaqmlara diqqət yetirək:

İzafətin birinci tərəfi məqamında: əhli-hal, əhli-qeyrət, əhli-elm, əhli-irfan, əhli-vəfa, əhli-dərd, əhli-məclis, əhli-sənət, əhli-zövq, əhli-kamal, əhli-qərəz.

II növ ismi birləşmənin əsas tərəfi məqamında: karvan əhli, məhəbbət əhli, xarabat əhli, manacat əhli, kənd əhli, dünya əhli, şəhər əhli, Çin əhli, dərd əhli.

Əlbəttə ki, komponentlərindən biri “əhli” leksemi olan izafətlərin mənası da asanlıqla başa düşülür. Bununla belə, M.T.Sidqi yenə də ana dilinin qrammatik normalarına əməl etməyi gərəkli saymış, “əhli” sözünü II növ ismi birləşmənin əsas tərəfi yerində işlədərək milliləşdirməyə nail olmuşdur. Hazırda dilimizdə geniş şəkildə yer tutan “kənd əhalisi”, “şəhər əhalisi”, “dünya əhalisi” kimi ismi birləşmələr əslində izafətlərin milli dilin qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılması nəticəsində yaranmışdır. O da var ki, II növ ismi birləşmələrin tərkibindəki bütün “əhli” leksemələrini “əhali” leksemi ilə əvəzləmək mümkün deyildir. Yəni eyni tipli əvəzləmə “karvan əhli”, “dərd əhli”, “münacat əhli”, “məhəbbət əhli” kimi izafətlərdə qeyri-mümkündür.

Nəticə

Ümumiyyətlə, faktlar deməyə əsas verir ki, izafətlərin bədii və elmi-publisistik dildə işlədilməsi məsələsinə M.T.Sidqinin özünəməxsus münasibəti olmuşdur. Görkəmli şair-pedaqoq qəti şəkildə izafətlərdən imtina mövqeyi deyil, bu tipli söz birləşmələrini məzmunca sadələşdirmək, zamanına görə asan başadüşülən, eyni zamanda müəllif fikrinin emosional, qüvvətli ifadəsinə xidmət edən yeni izafətlər yaratmaq mövqeyi tutmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Nağısoylu, M., Sadıqova, S. (2020). *Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı*. Elm.
2. Sidqi, M.T. (2017). *Əsərləri*. KitabKlubu MMC.
3. Əliyeva, N. (2020). *Məhəmməd Tağı Sidqi*. Əcəmi NPB.
4. Abdullayeva, Q. (2019). *XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi*. Elm və təhsil.
5. Bəylərova, A.M. (2008). *Bədii dildə üslubi fiqurlar*. Nurlan.
6. Abdullayeva, Q.A. (2021). *XVII əsr Azərbaycan ədəbi dili*. Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.
7. Yaqubova, T.R. (2008). *Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000)*. MBM.
8. Qəniyeva, İ.Y. (2022). *Müxtəlif sistemli dillərdə toponimlərin üslubi-kommunikativ xüsusiyyətləri*. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.
9. Sidqi, M.T. (2004). *Əsərləri*. Çarşıoğlu.
10. Vurğun, S. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Beş cildə, I cild. Şərq-Qərb.

11. Xudiyev, N. (2013). *Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (sovet dövrü)*. Elm və təhsil.
12. Ağasiyeva, M.S. (2022). *Qantemirin nəsr dili*. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası.
13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7296940>

Daxil oldu: 11.09.2024

Baxışa göndərildi: 27.09.2024

Təsdiq edildi: 25.10.2024

Çap olundu: 30.11.2024